

PARAFIA PILICA W LATACH NIEWOLI NARODOWEJ

A. PRZYNALEŻNOŚĆ PAŃSTWOWA I ADMINISTRACYJNA

Już w r. 1794, w czasie walk z insurekcją kościuszkowską, Prusy zajęły ziemie po lewej stronie rzeki Pilicy i w ten sposób parafia pilicka znalazła się pod okupacją pruską. Porozumienie rozbiorowe, podpisane przez 3 zaborcze mocarstwa 24 X 1795 r., dla Pilicy było tylko potwierdzeniem istniejącego już od roku stanu faktycznego¹. Zmiany polityczne pociągały za sobą i zmiany w strukturze kościelnej. Parafia pilicka została oddzielona od diecezji krakowskiej i dekanatu wólbromskiego, stając się odtąd siedzibą nowo powstałego dekanatu pilickiego. 7 XI 1797 r. pruski departament spraw zagranicznych zdecydował, by „Nowy Śląsk”, w skład którego wchodziła również Pilica, przyłączyć do diecezji wrocławskiej, co też potwierdził pap. Pius VII dnia 9 IX 1800 r.² Faktyczny powrót parafii do diecezji krakowskiej nastąpił dopiero 22 X 1811 r.³ Stało się to możliwe dzięki przyłączeniu parafii pilickiej do Księstwa Warszawskiego, po pokoju tylicyckim w r. 1807⁴. Już jednak w styczniu 1813 r. wkroczyły tu wojska rosyjskie, a od Kongresu Wiedeńskiego (3 V 1815), kiedy to utworzono Królestwo Polskie, połączone z Rosją, również i parafia pilicka należała do Królestwa⁵.

W r. 1833 dekanat pilicki liczył 13 parafii a należały do niego: Chłina, Gieblo, Kidów, Kroczyce, Kromolów, Łany Wielkie, Ogrodzieniec, Pilica, Poręba Dzierżna, Rokitno, Skarzyce, Strzegowa

¹ Z. W. Janke, *Bitwa pod Szczekocinami 6 VI 1794 r.* w: „*Studia i materiały do Historii Wojskowości*”, Warszawa 1962 t. VIII cz. 1 s. 155, 188; W. Trzebiński, *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815—1945 r.*, w: „*Dokumentacja geograficzna*”, PAN Instytut Geografii, Warszawa 1955 s. 5.

² B. Kumor, *Granice Archidiecezji krakowskiej (1000—1939)*, „*Prawo Kanoniczne*” R. 7: 1963 nr 1—4 s. 547.

³ B. Kumor, *Granice Archidiecezji...*, s. 552.

⁴ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964 s. 134.

⁵ G. Missalowa, *Sprawa Polska na Kongresie Wiedeńskim*, w: *Historia Polski t. II cz. 2* Warszawa 1958 s. 195—199.

i Żarnowiec oraz klasztor oo. Reformatorów⁶. W r. 1867, kiedy stosowano organizację dekanalną do administracji powiatowej, dekanat pilicki przestał istnieć a parafię pilicką włączono automatycznie do dekanatu olkuskiego⁷.

Od 28 XII 1882 r., kiedy pap. Leon XIII mocą bulli „Ut primum catholicae Ecclesiae”, z diecezji kielecko-krakowskiej utworzył diecezję kielecką, Pilica znalazła się w jej granicach⁸. Kiedy bp Augustyn Losiński dekretem z 1 VIII 1911 r. ustanowił 17 nowych wicedekanatów i wicedziekanatów, którzy „w zakresie kościelnym [...] pełnią obowiązki wszystkie dziekanom przysługujące i są właściwymi dekanatami”, powstał na nowo dekanat pilicki. W jego skład wchodziły odtąd parafie: Chłina, Giebio, Kidów, Kroszczyce, Łany Wielkie, Ogrodzieniec, Pilica, Poręba Dzierżna, Strzegowa i Żarnowiec⁹.

B. ZASIĘG TERYTORIALNY ORAZ LICZBA WIERNYCH

W r. 1819 do parafii pilickiej należały te same wsie, które wchodziły w jej skład w okresie poprzednim, przy czym liczba wiernych w każdej z nich przedstawiała się następująco: Biskupice — 162, Dobra — 182, Dzwonowice — 230, Kocikowa — 238, Sierbowice — 243, Sławniów — 345, Szypowice — 187, Szyce — 298, Wierbka — 198, Zarzecze — 152 i miasteczko Pilica 1048 osób. Razem więc parafia liczyła w tym czasie 3283 wiernych, z tym że jej zasięg terytorialny nie uległ już żadnym zmianom do r. 1914¹⁰.

Okres intensywniejszego rozwoju gospodarczego w latach 20-tych i 30-tych spowodował wzrost liczby parafian; i tak w r. 1840 było ich 4025, w r. 1845 — 4069¹¹. Nieurodzaje, klęski żywiołowe i epidemie różnych chorób w latach 50-tych, a następnie okres powstania styczniowego spowodowały spadek liczby wiernych. I tak w r. 1850 było ich 3627, 1853 — 3305, 1857 — 3701, 1860 — 4031 i w r. 1864 — 4010 wiernych¹². Powstanie w Pilicy, Sławniowie i Wierbce zakładów przemysłowych w latach następnych, spowodowało ciągły wzrost liczby parafian. W r. 1871 liczba katolików wynosiła 5384 osoby, w 1873 — 5373, w r. 1881 liczba parafian spa-

⁶ B. Kumor, *Organizacja terytorialna, diecezji kieleckiej*, „Nasza Przeszłość” T. 17: 1963 s. 218.

⁷ *Elenchus Dioecesis Kielcensis-Cracoviensis*, Kielcisz 1873 s. 53, 57; B. Kumor, *Organizacja terytorialna...*, s. 221, 225.

⁸ B. Kumor, *Organizacja terytorialna...*, s. 223.

⁹ *Ordo (...) pro Dioecesi Kielcensi*, Warszawa 1914 s. 105; B. Kumor, *Organizacja terytorialna*, s. 225.

¹⁰ APP Teczka nr 128, Relacje o stanie kościoła z 5 XI 1819 r.

¹¹ *Directorium (...) Dioecesis Cracoviensis* 1840, s. 141; *Directorium (...) 1845*, s. 43.

¹² *Ordo (...) Dioecesis Kielcensis-Cracoviensis* 1850, s. 11; *Ordo (...) 1853*, s. 27; *Ordo (...) 1857*, s. 27; *Ordo (...) 1860*, s. 29, *Ordo (...) 1864*, s. 30.

dia do 4900 osób, w związku z wielkim kryzysem gospodarczym, jaki objął całe Królestwo, ale już w r. 1889 parafia miała 6000 wiernych, 1900 — 7493, 1905 — 7134, 1910 — 7500. Bezpośrednio przed wybuchem I wojny światowej parafia osiągnęła niespotykaną dotychczas liczbę, w r. 1913 — 9203 osoby i w r. 1914 — 9140 mieszkańców¹³.

C. ZRÓŻNICOWANIE RELIGIJNE W PARAFII

Okres zaborów i uprzemysłowienia najbliższej okolicy, spowodował jeszcze większe zróżnicowanie pod względem wyznaniowym niż to miało miejsce dotychczas. Żydzi nadal tworzyli odrębną gminę wyznaniową z tym jednak, że na skutek usuwania ich ze wsi, zaczęli teraz masowo osiedlać się w miastach, między innymi i w Pilicy. W r. 1821 w parafii mieszkało już 1278 Żydów ale w r. 1827 liczba ta uległa zmniejszeniu do 1096 osób¹⁴. W r. 1865 wyznawców mozaizmu było tutaj 2834, w r. 1875 po wielkim pożarze miejsczka — 2755, w r. 1885 — 3095 osób i w r. 1909 nawet 5137¹⁵.

Równocześnie zaczęli napływać Niemcy, którzy byli przeważnie protestantami. Np. do cechu sukieniczego, który powstał w r. 1826, wśród 30 majstrów 5 pochodziło z Austrii, 5 z Prus oraz 9 z krajów niemieckich. Wśród 12 uczniów było 5 Niemców¹⁶. Stąd też już w r. 1851 erygowano w Pilicy filiał ewangelicko-augsburski, ale nie został on od razu zorganizowany i protestanci pilicy mieli kłopoty z wypełnianiem praktyk religijnych¹⁷. Zgłaszali się oni do miejscowego proboszcza, prosząc, aby ten chrzczył ich dzieci, a nawet żądali by błogosławił ich małżeństwa¹⁸.

Z protokołu sporządzonego na zamku pilickim 19 XI 1855 r. wiemy, że filiałem pilickim administrował pastor parafii ewangelicko-augsburskiej w Piotrkowie, a sama placówka została później włączona do diecezji piotrkowskiej tego wyznania¹⁹. Napływ ludności niemieckiej na teren parafii zwiększył się w 2 połowie

¹³ *Elenchus (...) Dioecesis Kielcensis* 1871, s. 61; *Elenchus (...) 1873*, s. 57; *Ordo (...) 1881*, s. 69; *Ordo (...) 1889*, s. 70; *Ordo (...) 1900*, s. 75; *Ordo (...) 1905*, s. 78; *Ordo (...) 1910*, s. 70; *Ordo (...) 1914*, s. 106.

¹⁴ WAPK RGK rkps 2579, Pismo z 27 II 1822 r.; *Tabele miast Królestwa Polskiego*, Warszawa 1827 Tabela II.

¹⁵ AGAD rkps 2688, Wiadomości o mieście Pilicy z 19 V 1865 r.; WAPK ZPO 73, O zmianach terytorialnych gmin w powiecie olkuskim 1870—1872, s. 132; „Gazeta Kielecka” nr 45 z 22 IX/4 X 1874 r.; *Kronika Powiatu Olkuskiego* nr 9 s. 6, 7.

¹⁶ WAPK RGR 2584, Akta zgromadzenia sukieniczego w Pilicy 1826—1834.

¹⁷ „Rocznik Ewangelicki”, Warszawa 1925 s. 130.

¹⁸ APP Akt luźny z 27 I 1854 r.

¹⁹ WAPK KDSzk 540, Protokół z 19 XI 1955 r.; „Rocznik Ewangelicki”, Warszawa 1925 s. 130.

w. XIX, kiedy Krystyn August Moes rozpoczął budowę swoich fabryk na tym terenie. I tak w r. 1856 przebywało tutaj 28 Niemców — protestantów, w r. 1860 już 183 osób, 1863 — 200, 1865 — 290. W latach 1871 — 1874, kiedy przemysł miejscowy prosperował najlepiej, mieszkało w parafii aż 461 osób tego wyznania i narodowości²⁰. Dopiero w związku z kryzysem gospodarczym w latach 1901—1903, Niemcy zaczęli emigrować do Prus, Galicji i Stanów Zjednoczonych, tak że w r. 1909 było ich tutaj tylko 102 osoby²¹.

Pierwsze próby założenia zboru ewangelickiego w Pilicy miały miejsce w r. 1801. Według postanowienia najwyższej kamery królewskiej w Prusach z 21 X i 3 XI tegoż roku, dom poklasztorny wraz z ogrodem i kościół św. Walentego na Zarzeczcu, zostały przekazane ministrowi akatolickiemu. W imieniu władz zaborczych występował wtedy komisarz wojskowy Drake²². Protestanci nie objęli jednak tego kościoła i w dniu 14 IV 1868 r. kolegium kościelne filiału w Pilicy wniosło podanie do rządu gubernialnego z prośbą o przekazanie mu zniszczonego zupełnie obiektu na Zarzeczcu. Jednak dziekan ks. Władysław Kuczyński, 6 VI tegoż roku, radził konsystorzowi generalnemu w Kielcach, by Moes wybudował dla protestantów nowy dom modlitwy. Projekt ten został w krótkim czasie zrealizowany i przy ul. Krakowskiej wystawiono parterowy dom, z kaplicą i pomieszczeniami dla personelu²³. Cmentarz ewangelicki został założony już wcześniej, na piaskach przy drodze do Złoteńca, obecnie zaś Moes otoczył go kamiennoceglanym murem.

Na przestrzeni lat 1831—1890, kiedy w Pilicy stacjonowały garnizony wojsk rosyjskich, spośród których większość oficerów i żołnierzy należała do wyznania prawosławnego, przynajmniej w pewnych okresach czasu, czynna była dla nich kaplica prawosławna. W r. 1874 np. prawosławna kaplica pułkowa mieściła się w rynku, w domu Mateusza Dyerowicza²⁴.

D. LIKWIDACJA OŚRODKA ŻYCIA KOŚCIELNEGO W PARAFII

W okresie zaborów Pilica przestała być ośrodkiem życia kościelnego, jak to miało miejsce dotychczas. Kościół św. Barbary uległ zniszczeniu jeszcze w okresie Polski przedrozbiorowej, obecnie w powolną ruinę obrócili się kościoły św. Walentego i św. Jerzego. Zniesiona została kolegiata a klasztor oo. Reformatorów uległ

²⁰ *Elenchus Diocesis Kielcensis* z lat 1856—1874.

²¹ *Kronika powiatu olkuskiego*, nr 9 s. 6, 7.

²² ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 34—35; J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w olkuskim, Mariówka 1933* s. 52—53.

²³ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 400, 405.

²⁴ „Gazeta Kielecka” nr 45 z 22 IX/4 X 1874 r.

kasacie, wreszcie szpital dla ubogich i szkoła parafialna zostały przekazane administracji cywilnej.

1. Zniesienie kolegiaty

Na skutek braku odpowiednich dochodów, w kapitule kolegiackiej na początku r. 1819 wakowały wszystkie stanowiska, poza kustoszem, którym był ks. Jan Kossowski, pleban z Sancygniowa²⁵. Rok ten przyniósł zarazem ostateczną jej likwidację, kiedy Stanisław Potocki minister wyznań, wymusił na metropolicie warszawskim Franciszku Malczewskim, supresję kilku kapituł²⁶. W tym celu przybyła do Pilicy specjalna komisja do suprymowania funduszów kolegiaty, w dniach od 1 do 15 VI 1819 r. Suma ogólna tych funduszów zapisana niegdyś kolegiacie, a obecnie w ramach tzw. „masy wessłowskiej” przeniesiona na dobra Siadca, Kidów i Przychody, wynosiła 117 050 zł., zaś procent roczny od niej wynosił 4 752 zł 15 gr²⁷. Cały ten majątek został obecnie przekazany na rzecz funduszu religijnego, przez co kolegiata straciła rację bytu a kapituła kolegiacka formalnie przestała istnieć. 8 VIII 1830 r. decyzją Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego fundusze te w kwocie 104 165 zł 23 gr przekazane zostały na rzecz skarbu państwa²⁸. Komisarze sporządzili również spis 403 książek, jakie znajdowały się w kolegiackiej bibliotece, z czego 270, w dniu 11 VI, zabrał Samuel Bogumił Linde i wraz z 13 książkami zabranymi z biblioteki oo. Reformatorów, zapakowanymi w 2 pakach, wysłał do Biblioteki Publicznej w Warszawie²⁹.

2. Kościół św. Walentego na Zarzeczcu

Według traktatu petersburskiego z 26 I 1797 r., prepozytura św. Walentego na Zarzeczcu, została przekazana przez najwyższą kamerę królewską, prepozyturze kościoła parafialnego wraz ze wszystkimi obowiązkami i funduszami. Ostatni augustianin, ks. Józef Henning, zmarł tutaj w listopadzie 1800 r. Dom poklasztorny i kościół, według postanowienia z 21 X i 3 XI 1801 r., został przekaza-

²⁵ WAPK RGR 6248, Protokół proboszcza Pstruszyńskiego z 26 IX 1819 r.; ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 118; Acta Capituli Pilicensis, t. IX s. 1—15; APP Teczka nr 128, Relacja o stanie parafii z 5 XI 1819 r.

²⁶ P. Mazurek, *Kolegiata Pilicka (1612—1819)*, Kielce 1940 s. 150—151 (mpw w ADK).

²⁷ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 28—30, 108—112; WAPK RGR 8652, Pismo z 28 V 1843 r.

²⁸ WAPK RGR 8652, Pismo z 28 V 1843 r.

²⁹ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 34—35; J. Wiśniewski, *Historyczny opis...*, s. 52—53.

zany na rzecz ministra akatolickiego, mającego tu powstać zboru ewangelickiego³⁰. Protestanci nie objęli jednak tego kościoła i według relacji z 30 VI 1819 r. obiekt ten „Murowany, gontem pokryty, w ścianach dosyć dobry ale zły dach, leje się, podłoga się niszczy. Od kilkunastu lat stoi pusty, dawniej był w nim magazyn”³¹. Kościół, pozbawiony gospodarza, ulegał szybkiemu zniszczeniu, a w r. 1874 „był już jedną, wielką ruiną”³².

3. Kościół i szpital św. Jerzego

Według postanowienia komisji lustracyjnej z r. 1789, szpitalem i majątkiem Giebło zarządzał proboszcz ks. Kazimierz Sitkowski, a po jego śmierci w r. 1804, kapituła kolegiacka. Następnie przejął go rząd pruski, który oddał majątek Giebło w dzierżawę i z pobieranych opłat zaopatrywał potrzeby szpitala, przy czym proboszczowi szpitalnemu wyznaczono etat. 14 V 1816 r. ks. proboszcz Jan Warmuziński, na skutek decyzji Komisji Rządowej SWiP³³, znowu przejął wieś Giebło i szpital pod swoją administrację.

W dniu 10 VI 1818 r. w szpitalu mieszkało 6 mężczyzn i 4 kobiety; fundusze przekazywano na potrzeby ubogich, proboszcz odprawiał dla nich nabożeństwa ale kościółek był „spustoszał”³⁴. Proboszcz Warmuziński doprowadził początkowo majątek Giebło do dobrego stanu; w r. 1826 zreperował mury kościoła, pokrył go, podobnie jak szpital, nowym dachem, ale już w r. 1834 „zabudowania szpitala i majątek Giebło były ogromnie spustoszone”. Wobec czego jeszcze raz pokrył dach szpitala i część kaplicy nowym gontem, wyremontował studnię i mieszkania podopiecznych³⁵.

Według rozporządzenia Komisji Rządowej SWiOP z 30 III 1838 r., została powołana Rada Opiekuńcza szpitala św. Jerzego, złożona z burmistrza Antoniego Gnoińskiego i 3 sędziów miejscowego sądu, na ręce której ks. Warmuziński przekazał szpital 28 IX 1838 r. W zakładzie mieszkało w tym czasie 8 mężczyzn a w domu „babek” 4 kobiety, przy czym mieszkanie nie miało podłogi i było bardzo „niezdrowe”³⁶. W ten sposób zakończyła się przeszło 400-letnia historia szpitala dla ubogich, prowadzonego przez pilicką parafię. Wprawdzie w r. 1844 szpitalik pilicki oddano w zarząd dozorowi parafialnemu, przywracając nad nim również władzę proboszcza, a ustawa z r. 1842 obowiązywała do r. 1905, ale

³⁰ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 37.

³¹ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 27.

³² „Gazeta Kielecka” nr 45 z 22 IX/4 X 1874 r.

³³ APP Teczka nr 128, Akt nr 20; Opis szpitala z r. 1836.

³⁴ WAPK RGR 6248, Anszług fabryki kościoła z 10 VI 1818 r.

³⁵ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 32; AKMKr. Wizytacje dekanatu pilickiego z 1821, 1827 r.

³⁶ APP Teczka nr 175, Akta Rady Opiekuńczej 1838—1939; Akt nr 177; ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 74—77.

nie był to już szpital parafialny w dawnym znaczeniu, tylko dom schronienia dla starców i kalek³⁷. Reforma dobroczynności publicznej w 1870 r. oddała ostatecznie pod zarząd gminy przytułek pilicki, a zebranie gminne wybierało odąd dla niego specjalnych nadzorców. Według wiadomości z r. 1874, budynek przytułku na długo przedtem był już w zupełnej ruinie a starcy musieli zebrać³⁸. Na domiar złego, w czasie pożaru w lipcu 1865 r. kościół szpitalny został częściowo rozebrany a w r. 1874 znajdował się również w ruinie³⁹. Opiekę duchową nad mieszkańcami przytułku, sprawowali odąd administratorzy parafii Giebło⁴⁰.

4. Szkoła parafialna

W latach 1794—1807, kiedy Pilica należała do tzw. Nowego Śląska w zaborze pruskim, istniała nadal na jej terenie szkoła parafialna. Król Fryderyk Wilhelm wydał 18 V 1801 r. specjalny reskrypt dla szkół katolickich, w którym zobowiązywał plebanów do uczenia dzieci, przynajmniej przez 3 dni w ciągu tygodnia. Zwracał się także do dominiów, aby w swych gromadach dopilnowywali uczęszczania dzieci do szkoły parafialnej. Nauka miała trwać od św. Marcina (11 listopada) do wielkanocy, „kiedy roboty na polach mniej”. Do tej szkoły mieli uczęszczać zarówno chłopcy jak i dziewczęta, dopóki nie zostaną zorganizowane regularne szkoły. Nauczanie miało obejmować religię oraz początki czytania i pisanie⁴¹.

Celem przygotowania nauczycieli „dla tej części Śląska, gdzie po polsku mówią”, od czerwca 1802 r. otwarte zostało specjalne seminarium w klasztorze franciszkańskim w Opolu, do którego z dystryktu pilickiego miały się udać 2 osoby⁴². Podobnie jak w całym królestwie Prus, również i w Pilicy utworzono towarzystwo szkolne, w celu roztaczania opieki materialnej i dozoru nad szkołą. W Księstwie Warszawskim działalność tego towarzystwa normowała instrukcja dla dozorów szkolnych z 16 X 1808 r.⁴³ Lata 1806—1815 były szczególnie trudne z powodu ciągłych wojen, przemarszów

³⁷ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 146—147; B. Wasilutyński, *Administracja lokalna Królestwa Polskiego (1807—1905) wobec samorządu ziemskiego*, Warszawa 1906 s. 45.

³⁸ „Gazeta Kielecka” nr 45 z 22 IX/4 X 1874 r.

³⁹ WAPK PGR 2580, Raport magistratu m. Pilicy z 1 VIII 1865 r. „Gazeta Kielecka” nr 45 z 22 IX/4 X 1874 r. oraz R. IX z 26 VIII/7 VIII 1878 r.

⁴⁰ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 541—541 v.

⁴¹ APP Cyrkularz z 3 X 1801 r.

⁴² APP Ekstrakt z 30 IV 1802 r.

⁴³ A. Artymiak, *Studia nad historią szkolnictwa elementarnego w obwodach kieleckim i olkuskim województwa krakowskiego (1816—1862)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964 s. 9.

wojsk i licznych kontrybucji. Stąd też nie wiemy więcej o szkole pilickiej w tym czasie oprócz tego, że była ona nadal związana z miejscową parafią. Dopiero w r. 1817, kiedy Komisja Rządowa WRiOP przystąpiła do organizowania szkół elementarnych, miejscowa szkoła przestała być dawną szkołą parafialną. Wprawdzie utworzony okręg szkolny pilicki obejmował miejscową parafię, organizatorem tego okręgu został mianowany ks. Ludwik Zabrowski a w skład nowego dozoru szkolnego, obok dziedziczki, burmistrza i ławnika, wchodził miejscowy proboszcz; jednak była to już szkoła o nieco innym charakterze niż ta, którą prowadziła pilicka parafia przez przeszło 400 lat⁴⁴.

E. KOŚCIÓŁ I KLASZTOR OO. REFORMATÓW

Klasztor, zajęty razem z Pilicą przez Prusy, w r. 1802 wszedł w skład tymczasowej kustodii pod wezwaniem M.B. Anielskiej wraz z klasztorami reformackimi w Gliwicach i na Górze św. Anny, zamienionej 29 VII 1805 r. w kustodię pod wezwaniem św. Krzyża. W r. 1807 powrócił do prowincji małopolskiej M.B. Anielskiej⁴⁵. W chwili zajęcia klasztoru przez władze pruskie mieszkało w nim 12 ojców, 2 kleryków studentów filozofii i 4 braci. W latach 1823—1831 przebywało tutaj 5 ojców, 8 kleryków i 4 braci⁴⁶.

Poważne zmiany w życiu pilickiego klasztoru zaszły na skutek wybuchu powstania styczniowego w r. 1863. W klasztorze, na rok przed powstaniem mieszkało 7 ojców, 6 kleryków i 4 braci. Bezpośredni udział w powstaniu wzięli o. Władysław Zajaczek, który przewoził rozkazy Rządu Narodowego i mimo rewizji nie znaleziono ich przy nim oraz o. Piotr Orzechowski, osadzony następnie w więzieniu w Piotrkowie i skazany na śmierć⁴⁷. Pozostali zakonnicy przebywali nadal w Pilicy, kiedy wyszedł ukaz cara Aleksandra II z 8 XI 1864 r., mocą którego większość klasztorów została zniesiona a nieliczne zachowane jako domy etatowe. Między innymi i w Pilicy utworzono taki właśnie klasztor etatowy, w którym w 1865 r. mieszkało 40 zakonników, w tym 17 ojców, 18 kleryków i 5 braci, którzy przybyli ze skasowanych klasztorów. Jednak już 16 II tegoż roku, 7 kleryków nowicjuszy i 4 braci zostało przez Rosjan usuniętych z konwentu i przeniesionych do stanu świec-

⁴⁴ A. Artymisk, *Studia...*, s. 17, 54.

⁴⁵ APRKr. Liber Fratrum Clericorum, Tabulae Conventus Pilecensis k. 21—23; *Schematyzm Prowincji Franciszkanów Reformatów w Polsce 1971*, Kraków 1971 s. 35—36.

⁴⁶ APRKr. Tabulae Conventus Pilecensis, s. 108, 115, 125, 130, 131, 149—150.

⁴⁷ APRKr. Druga księga roczników, Tabula Conventus 1863; F. Gruszczyński, *Wszystko o Pilicy rzecze i miejscowości*, Pilica 1966 s. 53—55 (maszynopis).

kiego. W r. 1875 klasztor liczył 16 zakonników, a przełożonym, zwanym teraz „nastojatel” został mianowany przez ordynariusza diecezji kielecko-krakowskiej — o. Apolinary Szlenk, który pełnił tę funkcję aż do r. 1902⁴⁸.

Od r. 1891 w klasztorze pilickim mieszkało tylko 4 ojców. W r. 1902 byli to: Apolinary Szlenk gwardian, Antoni Obarski wikariusz, Jan Królczyński i Dionizy Goc. Dn. 15 VII tegoż roku, z rozkazu ministra spraw wewnętrznych, „z powodu małej liczby zakonników”, konwent pilicki został skasowany⁴⁹. Na usilną prośbę 5 okolicznych parafii, bp Kuliński za zgodą władz, pozostawił o. Apolinaro jako drugiego wikariusza parafii Pilica, z zamieszkaniem w klasztorze⁵⁰. Według pierwotnego planu, rząd carski zamierzał urządzić w skasowanym klasztorze przytułek dla dzieci prawosławnych, po poległych żołnierzach rosyjskich a kościół zamienić na cerkiew⁵¹. Na skutek jednak starań mieszkańców Pilicy, generał gubernator warszawski zmienił swój pierwotny plan i podarował zabudowania klasztorne pilickiej gminie, gdzie w r. 1903 założyła ona swój urząd gminy⁵². Mimo usilnych starań miejscowego społeczeństwa, zakonnikom nie udało się powrócić do Pilicy. O. Apolinary Szlenk w r. 1907 przystąpił do reperacji walcących się budynków gospodarczych, następnie w r. 1909 rozpoczął reperację kościoła i klasztoru⁵³.

F. PREBENDA ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Od 14 IX 1794 r. prebendarzem pierwotnego kościoła parafialnego był ks. Stanisław Findziński, z tym jednak, że w okresie okupacji pruskiej obowiązki te pełnił ks. Wojciech Cybulski⁵⁴. Według protokołu wizytacyjnego ks. Marcina Siemińskiego, komisarza bpa wrocławskiego z dnia 18 V 1801 r., kościół ten posiadał 2049 zagonów pola i łąkę, która dawała 1 furę siana, przy czym dochód ogólny prebendy wynosił 900 zł rocznie. W 1818 r. kościół miał 2 komorników, mieszkających w domach prebendarskich i korzystających z pola, na którym wysiewali po 3 ówierci zboża. W ciągu roku musieli za to wypracować 160 dni pieszych i nie płacili już żadnych danin ani podatków⁵⁵.

⁴⁸ APRKr. Druga księga roczników, Tabulae Conventus 1864, 1865, 1866, 1875, 1902.

⁴⁹ APRKr. Tabula Conventus Pilecensis 1002.

⁵⁰ APRKr. Teczka: Dokumenty starań o usunięcie szpitala z klasztoru oo. Reformatów w Pilicy, s. 1.

⁵¹ APRKr. Teczka: Dokumenty starań, s. 1.

⁵² APRKr. Akta starań o przywrócenie zamkniętego klasztoru w Pilicy 1902—1916.

⁵³ APRKr. Dokumenty prowadzonych starań o usunięcie szpitala z klasztoru w Pilicy; F. Gruszczyński, *Wszystko o Pilicy...*, s. 4.

⁵⁴ APP Teczka nr 128, Relacje z 5 XI 1919 r.

⁵⁵ APP Teczka nr 110, Akta i dokumenty kościoła św. Piotra i Pa-

W r. 1821 kościół potrzebował nowego dachu, reperacji wieży, dzwonnicy i parkanów. Dom mieszkalny, stodoły i obory były już mocno zniszczone, jednak fundusze prebendy uległy supresji razem z kolegiatą. W listopadzie 1827 r. dach kościelny został zerwany przez wicher, przez co podłoga w połowie uległa zniszczeniu, zabudowania gospodarcze „gwałtownie” wymagały reperacji, a w międzyczasie wybudowano tylko nowy dom dla poddanego⁵⁶. Dn. 25 I 1828 r. prebendarz Findziński oddał w dzierżawę grunta kościelne, za opłatą wynoszącą rocznie 250 zł⁵⁷. Dn. 14 V 1828 r., po śmierci ks. Stanisława Findzińskiego, Konsystorz Krakowski przekazał kościół w zarząd proboszczowi Pilicy, ks. Andrzejowi Pstruszyńskiemu. 8 VII 1830 r. Komisja Rządowa z kolei przekazała prebendę ze wszystkimi funduszami kościółowi parafialnemu, aż do stałego uporządkowania funduszu parafialnego⁵⁸.

Dopóki żył ks. Findziński, z tytułu różnych zapisów, odprawiał po 2 msze św. śpiewane i trzy czytane w ciągu tygodnia, o spokojny dusz fundatorów. Później nie odprawiano już nabożeństw, miały tu miejsce tylko 2 odpusty w ciągu roku, jak dotychczas⁵⁹.

G. KOŚCIÓŁ PARAFIALNY JEGO PROBOSZCZOWIE I UPOSAŻENIE

1) Kościół i jego proboszczowie

Z chwilą zniesienia kolegiaty, kościół parafialny, nazywany inaczej farnym, był administrowany przez proboszcza, którym od 20 V 1819 r. był ks. Andrzej Pstruszyński, mający do pomocy 2 wikariuszy, ks. Stanisława Turka i Michała Szpernakiewicza⁶⁰. Pierwszą sprawą, przed jaką stanął nowy administrator, był remont kościoła i wykończenie otaczających go murów. Do r. 1821 proboszcz Pstruszyński wybudował nową plebanię, restaurował wikarówkę i stodoły, tylko pozostałe domy wymagały jeszcze dużych nakładów. Nowa dzwonnica została wykończona ostatecznie w r. 1827, zainstalowano w niej również dzwony. Ale w tym czasie kościół wymagał, już od fundamentów, nowych tynków⁶¹.

wła 1687—1834; Protokół lustracji z 7 IV 1808 r.; Opis komisji z 14 VI 1819 r.; ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 16—18.

⁵⁶ AKMKr. Wizytacje dekanatu pilickiego 1821, 1827.

⁵⁷ APP Teczka 110, Kontrakt na dzierżawę z 25 I 1828 r.; Ekspens dzierżawców z 1827 r.

⁵⁸ APP Teczka nr 110, Pismo Konsystorza z 14 V 1828 r.; Reskrypt Komisji Wojewódzkiej o 21 I 1834 r.; Teczka nr 133, Dochody parafii Pilica do r. 1830.

⁵⁹ APP Teczka nr 110, Protokół lustracji z 7 IV 1808 r.; Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 25.

⁶⁰ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, s. 43, 46; AKMKr. Wizytacje dekanatu pilickiego 1821—1839.

⁶¹ WAPK RGR 6248, Wykaz kosztów z 3 I 1823 r.; Protokół odbioru dzwonnicy z 1827 r.

Ks. Andrzej Pstruszyński zmarł 5 IX 1831 r., wtedy dziedzic Skorupka jako patron kościoła, podpisał prezentę na to stanowisko dotychczasowemu wikariuszowi ks. Antoniemu Wolniewiczowi. Ostatecznie jednak probostwo objął ks. Jan Warmuziński, który 22 VIII 1834 r. otrzymał formalne zatwierdzenie władz kościelnych. Ks. Warmuziński prowadził dalej remonty kościoła na co otrzymał w r. 1844 od Komisji rządowej SWiD 374 rubli srebrnych 15 kopiejek. Mając 72 lata, 19 I 1854 r., przybrał sobie na koadiutora dotychczasowego wikariusza ks. Wincentego Wacowskiego, który po śmierci ks. Warmuzińskiego, 30 IX 1859 r. otrzymał nominację „quo ad spiritualia” na probostwo w Pilicy⁶².

Ks. Wacowski przystąpił z wielką gorliwością do pracy i już 29 IX 1858 r. poinformował Konsystorz generalny diecezji kielecko-krakowskiej, że cały kościół zewnątrz pokryty został nowym tynkiem i poprawione zostały herby fundatorów. Wszystkie zabudowania kościelne pokryte zostały nowym dachem gontowym a jego ogrodzenie, wraz ze skarpami, pokryte zostały tynkiem i daszkiem gontowym. Nowy dach gontowy otrzymała również dzwonnica a wyremontowaną sygnaturkę pokryto blachą angielską. Wyremontowane zostały także schody, prowadzące z miasta do kościoła. Wierni złożyli na ten cel kilkanaście tysięcy złotych⁶³. W roku następnym przebudowany został most, prowadzący z plebanii do kościoła, któremu z powodu nawalnicy groziło zawalenie⁶⁴. W r. 1862, w związku z dwusetną rocznicą otwarcia w bóżnicy żydowskiej nie istniejącego już kościoła św. Barbary, wystawiono figurę św. Barbarze⁶⁵.

Gorliwa działalność ks. Wacowskiego została przerwana w dniu 24 II 1864 r., kiedy to około godz. 8 został zaarrestowany przez żandarmów carskich, wywieziony do Ołkusza a następnie do Warszawy. Na początku sierpnia tegoż roku, z nieznanych mu powodów, został zesłany do cesarstwa, w gubernii kostromskiej, gdzie przebywał pod dozorem do lipca 1869 r.⁶⁶ Dn. 2 II 1864 r. do Pilicy został skierowany na probostwo ks. Ignacy Kubacki ze Staromieścia, który w krótkim czasie również został zaarrestowany. Według opinii dziekana z 23 I 1865 r., żaden kapłan z pobliza nie chciał przyjąć probostwa w Pilicy, wobec czego parafią kierowali admi-

⁶² ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 275, 283—285, 289; PP 7/2, k. 11, 13, 16, 32, 241, 241v, 266—269, 273—275, 284—285, 305; WAPK RGR 6248, Wykaz kosztów na utrzymanie murów z 12 IX 1838 r.; APP Teczka 133, Protokół zdawczo-odbiorczy z 1 XII 1844 r.

⁶³ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 287, 291.

⁶⁴ WAPK RGR 6250, Protokół z 20 V 1859 r.

⁶⁵ F. Gruszczyński, *Wszystko o Pilicy...*, s. 36.

⁶⁶ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 354, 415.

nistratorzy, ks. Wincenty Bocheński, Emanuel Loeffler i Józef Dolkiewicz⁶⁷.

Dopiero w r. 1868 starania o probostwo pilickie rozpoczął ks. Józef Brzozowski, a generał feldmarszałek dnia 13 VII tegoż roku wyraził zgodę na jego kandydaturę. Zdołał on sobie również pozyskać życzliwość parafian, skoro w r. 1874, kiedy rozeszła się pogłoska, że biskup zamierza przywrócić ks. Wacowskiego, zebrałi 59 podpisów z prośbą o pozostawienie ks. Brzozowskiego⁶⁸. Ten ostatni, w latach 1873—1877 przeprowadził remont wikarówki, kaplicy św. Józefa i mieszkań dla służby kościelnej, zaś 26 XI 1878 r. poinformował Konsystorz Generalny, że dzwonnica została pokryta blachą żelazną, a cała będzie wkrótce odrestaurowana⁶⁹. W r. 1884 przebudowany został chór organowy i 12 VII tegoż roku sprowadzono nowe organy z firmy L. Blomberga i Syna w Warszawie. Ponieważ zamierzano równocześnie przeprowadzić malowanie kościoła, którego ściany pokryte były częściowo polichromią, 2 IX sprowadzono artystę malarza Józefa Górnickiego⁷⁰.

Proboszcz Brzozowski zmuszony był także do poświęcenia wielu starań sprawie cmentarza parafialnego. W latach 1799—1801 zmarłych katolików zaczęto grzebać na Zarzeczcu, przy kościele św. Walentego. Jednak kamera królewska wojenno-ekonomiczna we Wrocławiu nakazała przeniesienie cmentarza na inne miejsce, wobec czego lokowano go na gruncie proboszczowskim za ogrodem, przy drodze do Zawiercia. 25 IX 1802 r. miało miejsce poświęcenie nowego cmentarza przez ks. Marcina Siemieńskiego. Cmentarz w tym czasie był otoczony murem z bramą i drewnianymi wrotami⁷¹.

Od r. 1912 administratorem parafii Pilica został ks. Mieczysław Froelich, który, według pisma z 5 X 1913 r., założył posadzkę w kościele i przeprowadził remont głównego ołtarza, następnie artysta malarz Adolf Hiroń nową malaturą pokrył cały kościół⁷².

2. Uposażenie kościoła

Po przekazaniu parafii pilickiej uposażenia klasztoru Kanoników Regularnych w r. 1801, następnie po przekazaniu wszystkich funduszy prebendy św. Piotra 8 VII 1830 r. kościół miał razem

⁶⁷ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 354, 369—370, 373—373 v., 394, 393, 403.

⁶⁸ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 409, 413—413 v., 415, 424, 437—442, 451—451 v.

⁶⁹ WAPK ZPO 580, Remont kościoła w Pilicy 1837—1881; APP Teczka nr 199, Kwity reperacji kościoła 1875—1880.

⁷⁰ ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 492, 492—570.

⁷¹ APP Teczka nr 133, Opis kościoła parafialnego w Pilicy z 1836 r.

⁷² ADK Akta Konsystorskie PP 7/2, k. 570; *Ordo Dioecesis Kiełcensis* 1912, Warszawa 1912 s. 88.

84 morgi 227 prętów gruntów ornych, 5 mórg 225 prętów łąki i 1 morgę 122 pręty ogrodu. Probostwo nie posiadało własnych pastwisk ani lasu, bydło wypasane było na wspólnych pastwiskach, a drzewo pobierał proboszcz dla siebie z lasów wsi Dobrej⁷³.

Pola proboszczowskie, aż do uwłaszczenia w r. 1864, uprawiane były systemem pańszczyźnianym. W r. 1819 np proboszcz miał w Pilicy 13 komorników tzw. poddanych, razem 28 mężczyzn i 37 kobiet. Na Zarzeczcu było 9 rodzin, w tym 16 mężczyzn i 25 kobiet. Ich domy „dla starości były nie domami miejskimi lecz zwaliskami więcej”. Poddani probostwa z Pilicy i Zarzeczca byli obowiązani do pańszczyzny w wymiarze 1317 dni pieszych w ciągu roku⁷⁴. Według danych z 20 VIII 1846 r., proboszcz miał w miasteczku 12 poddanych. Razem posiadali oni 2 morgi 155 prętów ziemi, na której stały siedliska i znajdowały się ogrody warzywne. Wśród nich było 7 rzemieślników zwanych wyrobnikami, w tym murarz, powoźnik, stolarz i szewc. Podobnie na Zarzeczcu było 12 komorników, którzy mieli do swej dyspozycji 2 morgi 90 prętów ziemi, zajętej pod ogródki i działki budowlane. Wreszcie na Górze św. Piotra było 3 poddanych, osadzonych na 255 prętach ziemi...⁷⁵.

Probostwo pilickie pobierało nadal dziesięciny, które w r. 1817 zmienione zostały na opłaty pieniężne (np. z miasta Pilicy w r. 1821 zebrano 469 zł 1 gr)⁷⁶.

W ramach represji po powstaniu styczniowym, grunty kościelne, jako tzw. poduchowne, zostały zabrane parafii pilickiej przez rząd carski i przekazane w nagrodę za stłumienie powstania generałowi kniaziowi Wagwachowowi i oficerowi rosyjskiemu Sergiuszowi Talarinowi. Przy parafii pozostało tylko 3 morgi 190 prętów ziemi ornej, za cmentarzem⁷⁷. Według postanowienia Komisji Rządowej z r. 1831, kościołowi parafialnemu w Pilicy przysługiwało rocznie 458 zł 16 gr na „fabrykę kościoła”, jednak i te pieniądze wypłacane były bardzo niechętnie, a o regularnych dotacjach nie było nawet mowy. Ostatecznie więc podstawą utrzymania kościoła stały się ofiary i składki parafian⁷⁸.

⁷³ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 52—54; APP Teczka nr 110, Akta i dokumenty kościoła św. Piotra i Pawła (1687—1834); Pismo Komisji Rządowej z 8 VII 1830 r.; F. Mazurek, *Kolegiata Pilicka...*, s. 81.

⁷⁴ ADK Akta Konsystorskie PP 7/1, k. 55.

⁷⁵ AGAD 3747, Tabela wyposażenia z 20 VIII 1846 r.

⁷⁶ APP Teczka nr 133, Dochody kościoła w latach 1819—1822.

⁷⁷ WAPK KSWŁO1 1250, Pilica Osada, Rejestr pomiarowy ziemi produkcyjnej 1869; F. Gruszczyński, *Wszystko o Pilicy...*, s. 53.

⁷⁸ APP Teczka nr 133, Opis kościoła parafialnego z r. 1836; WAPK RGR 6248, Pismo Kasy Głównej z 10 XI 1836 r.; RGR 6249, Pismo Banku Polskiego z 16 IV 1845 r.

H. INGERENCJA WŁADZ OKUPACYJNYCH W ŻYCIU RELIGIJNE PARAFII

W zaborze pruskim, księża otrzymywali wiele zarządzeń natury gospodarczej i politycznej do wykonania i ogłoszenia. Tak np. według zarządzenia królewsko pruskiej wrocławskiej wojenno-ekonomicznej kamery z 15 X 1799 r., w każdą niedzielę po 1 I, 1 IX, 1 VII i 1 X musiały być czytane z ambon 3 edykty o ściganiu dezertów z armii pruskiej. Zarządzenie to obowiązywało pod karą 5 talarów królewskich, a komisarz ks. Siemieński miał składać sprawozdania z jego wykonania przez księży⁷⁹. Cyrkularz z 12 I 1805 r. nakazywał proboszczowi pilickiemu nawoływać wiernych do szczepienia przeciw ospie⁸⁰. Od r. 1800 obowiązywało prowadzenie specjalnych ksiąg metrykalnych, dla pełniących służbę wojskową⁸¹.

W okresie Księstwa Warszawskiego, Kościół nadal był wykorzystywany do celów gospodarczych i państwowych. Np. cyrkularz z 23 II 1808 r. nakazywał czytać z ambon przez 2 niedziele, zarządzenie ministra skarbu o obowiązujących podatkach, obstudze traktów pocztowych, kursie pieniądza i innych sprawach. Dn. 2 IX 1808 r. podprefektura powiatu lelowskiego i siewierskiego, nakazała ogłosić z ambon przepisy ministra skarbu dotyczące emigrantów i paszportów⁸². Od dnia 1 V tegoż roku proboszczowie zostali wprost mianowani urzędnikami stanu cywilnego i jako tacy prowadzili odtąd metryki chrztów, ślubów i pogrzebów⁸³.

W Królestwie Kongresowym, po stłumieniu powstania listopadowego, prowadzona przez cara Mikołaja I planowa rusyfikacja na ziemiach polskich, uszczupliła także prawa i wpływy Kościoła. Ustawa z r. 1852 zabramiała głoszenia kazań, które nie były czerpane ze zbiorów drukowanych, a wkrótce po tym ustanowiono specjalnych cenzorów dla kontrolowania rękopisów z kazaniem⁸⁴. Dzieci szkolne, pracowników urzędu gminy i cechy rzemieślnicze obowiązywało uczestniczenie w tzw. nabożeństwach galowych i dniach galowych, z racji świąt państwowych rosyjskich czy też urodzin i imienin cara. Z racji pogrzebu cara Aleksandra I w r. 1825 „wielkopomnej pamięci najjaśniejszego cesarza i króla Polski”, cech rzeźniczy wydał 15 zł i 15 gr, zgromadzenie sukienników 40 zł, krawcy 73 zł 15 gr, cech szewski natomiast 189 zł 15 gr. Bracia cechowi asystowali przy katafalku z 34 świecznikami według

⁷⁹ APP Zarządzenie wojenno-ekonomicznej kamery z 15 X 1799 r.

⁸⁰ APP Cyrkularz względem szczepienia ospy z 12 I 1805 r.

⁸¹ APP Cyrkularz z 18 IX 1799 r.

⁸² APP Cyrkularz izby wykonawczej z 23 II 1808 r.; Pismo podprefektury z 21 X 1808 r.

⁸³ APP Regestr małżeństw parafii Pilica 1650—1808, k. 203.

⁸⁴ J. Umiński, *Historia Kościoła*, Opole 1960 t. II s. 473.

rozkazu burmistrza, zużywając 45 funtów wosku⁸⁵. Manifest Mikołaja II z 14 XI 1894 r. wzywał wszystkich wiernych do połączenia się z nim modlitwą, z racji ślubu z księżniczką Aleksandrą Teodorówną⁸⁶.

Okres szczególnie wzmożonych represji rozpoczął się po upadku powstania styczniowego. W r. 1865 zabroniono katolikom odbywania procesji poza obrębem kościoła i zakazano proboszczom oddalania się poza granice parafii. Od r. 1867 proboszcz był zmuszony do prowadzenia wszystkich metryk w języku rosyjskim. Szczególnie groźna była próba wprowadzenia od tegoż roku języka rosyjskiego do nabożeństw dodatkowych w kościele. Władze carskie poleciły nawet opracować specjalny rytuał — „trebnik”, z dodatkami rosyjskimi, a oprócz tego odrębne rosyjskie książki do nabożeństwa, rosyjskie czytanki z Ewangelii i kantyczki⁸⁷.

Z powodu odprawiania nabożeństw żałobnych za poległych powstańców w latach 1863/1864, zaprowadzone zostały specjalne księgi z numerowanymi stronami, z pieczęcią i podpisem dziekana, w których, począwszy od lutego 1872 r., zapisywano wszystkie nabożeństwa żałobne, z adnotacjami kto je zamówił, gdzie mieszka, za kogo i kiedy⁸⁸. 11 X tegoż roku Konsystorz Generalny poinformował o nowym zarządzeniu namiestnika królestwa, że książki do zapisywania nabożeństw żałobnych mają być kontrolowane przez żołnierza straży ziemskiej i policji, a należy je pisać w języku rosyjskim⁸⁹.

Według polecenia namiestnika Królestwa z r. 1873, na większych odpustach mieli być obecni rządowi policjanci, by pilnować porządku. Księża mogli przyjeżdżać na taki odpust tylko za paszportami od władz cywilnych, a o wyjeździe należało ponadto powiadomić policję. Mimo wszystko generał gubernator uznał w roku następnym, że duchowieństwo używa odpustów i kazań do celów politycznych. Stąd też nakazał, aby w odpuscie brali udział tylko kapłani z dekanatu, a kazania były głoszone wyłącznie w kościele⁹⁰.

⁸⁵ WAPK RGR 2584, Rachunki zgromadzenia sukienicznego 1826—1833; RGR 2586, Rachunki zgromadzenia krawieckiego 1819—1834; RGR 2582, Rachunki zgromadzenia szewskiego 1819—1839; RGR 2585, Rachunki zgromadzenia rzeźniczego 1819—1833.

⁸⁶ APP Rozporządzenia dworskie, Manifest z 14 XI 1894 r.

⁸⁷ S. Świątek, Księgi stanu cywilnego parafii powiatu olkuskiego z lat 1808—1870 i ich znaczenie badawcze, Chrzanów 1972 s. 44 (maszynopis).

⁸⁸ APRKr. Teczka; Zarządzenia władz odnośnie klasztoru w Pilicy, Pismo ks. Ciechanowskiego z 29 I 1872 r.

⁸⁹ APRKr. Teczka; Zarządzenia władz odnośnie klasztoru w Pilicy, Pismo Konsystorza z 11 XI 1872 r.

⁹⁰ APRKr. Teczka; Zarządzenia władz, Pismo Konsystorza z 9 XII 1873 r. i z 11 V 1874 r.

W ramach toczony walki ze wszystkimi stowarzyszeniami religijnymi, generał gubernator warszawski zażądał w r. 1874 spisów istniejących bractw przy kościołach pilickich. Zwrócił je dopiero w grudniu 1888 r., ale zażądał natychmiast przysiania oryginalnych dokumentów zaprowadzonych stowarzyszeń⁹¹. Z tych też powodów wszystkie konfraternie, założone w okresie przedrozbiorowym w parafii pilickiej, obecnie bardzo ograniczyły swoją działalność albo ją zupełnie zawiesiły. Ponieważ wielu księży nie przestrzegało zarządzeń władz zaborczych, między innymi w klasztorze oo. Reformatorów w Pilicy, bp Tomasz Kuliński założył „zakład poprawczy czyli kanny” dla świeckiego duchowieństwa, skazywanego przez rząd carski na areszt i przymusowe, długie rekolekcje za „wykroczenia polityczne i nieprawomyślność”⁹².

Mimo wielu trudności, parafia pilicka utrzymywała łączność z życiem całego Kościoła w kraju. Specjalnymi nabożeństwami uczciła Pilica ogłoszenie dogmatu o Niepokalanym Poczęciu NMP w r. 1854⁹³. Pozwalano także na organizowanie pielgrzymek do Częstochowy. W r. 1882 np. Marianna Gruszczyńska z Dobrej, wraz z córką Marią, uczestniczyła w takiej pielgrzymce na Jasną Górę, w związku z jubileuszem 500-lecia sprowadzenia obrazu Matki Boskiej na to miejsce. W r. 1910 pielgrzymka pilicka uczestniczyła w ponownej koronacji cudownego obrazu⁹⁴. Wizytacje biskupie były natomiast bardzo rzadkie i w czasie takiej wizyty w r. 1876, bp Maciej Majerczak wybierzmował aż 6000 osób w parafii⁹⁵.

Okres wzmóconych prześladowań trwał do kwietnia 1905 r., kiedy to car Mikołaj II wydał słynny ukaz tolerancyjny. List ordynariusza kieleckiego, bpa Tomasza Kulińskiego z 11 XI tegoż roku, był chyba od 100 lat pierwszym słowem, wypowiedzianym publicznie w kościele, które oddawało nastroje i myśli wszystkich parafian pilickich. Czytamy w nim „okrutne pogromy, strajki, gwałty, nędza i głód są spowodowane palącą potrzebą własnego rozwoju społecznego według wskazań narodu oraz brakiem udziału społeczeństwa w prawodawstwie”. Jako wniosek zasadniczy biskup postuluje, by praca robotników była sprawiedliwie oceniana, pozwoliła im dobrze żyć, zapewniła odpoczynek oraz zabezpieczyła starość⁹⁶.

⁹¹ APKr. Teczka: Zarządzenia władz, Pismo gubernatora z 30 XII 1888 r.

⁹² APRKr. Teczka: Zarządzenia władz, Pismo nr 1762 z 15 XI 1879 r.

⁹³ APRKr. Teczka: Zarządzenia władz, Pismo bpa M. Majerczaka z 13 XI 1855 r.

⁹⁴ APRKr. Teczka: Zarządzenia władz, Pismo nr 2132 z 17 XII 1855 r.; Pamiętnik Rodziny Gruszczyńskich, r. 1882; F. Gruszczyński, Wszystko o Pilicy..., s. 58.

⁹⁵ F. Gruszczyński, Wszystko o Pilicy..., s. 58.

⁹⁶ APRKr. Teczka: Zarządzenia władz. List bpa T. Kulińskiego z 11 XI 1905 r.

Sprawy te były także bardzo aktualne dla parafii pilickiej. Od połowy w. XIX, kiedy na terenie parafii powstały 2 fabryki i kilka innych zakładów produkcyjnych, nastąpił dalszy wzrost liczebny miejscowego proletariatu. W r. 1874 fabryka sukna i kortów na Siawniowie zatrudniała 312 robotników, papiernia na Wierbce 180, na terenie Pilicy w farbiarni, młynie parowym, słodowni, gorzelni i wapiennikach — pracowało około 80 robotników⁹⁷. Część z nich była nadal związana z ziemią ale większość, ze względu na brak tej ziemi w okolicznych wsiach, żyła tylko z pracy rak w miejscowych fabrykach. Wspomina o nich już protokół sporządzony w magistracie pilickim 15 I 1865 r. — „pozostali jedynie z wyrobku przy tutejszych fabrykach żyją”⁹⁸.

A tymczasem praca w fabrykach Moesa była bardzo trudna. Jak wiemy to z raportu strażnika cyrkułu pilickiego z 22 IX 1899 r. „trwała w ciągu wszystkich dni roboczych tygodnia przez 12 godzin od 6 rano do 18. Jeżeli w tygodniu przypadało święto, robotnicy pracowali również w niedziele”⁹⁹. Wydarzenia r. 1905 były jednak pierwszym zwłastanem przyszłego wyzwolenia narodo-owego i religijnego.

WYKAZ SKRÓTÓW

ADK	— Archiwum Diecezjalne w Kielcach
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AKMKr.	— Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
APP	— Archiwum parafii Pilica
APRKr.	— Archiwum Prowincji oo. Reformatorów w Krakowie
KSWŁOl	— Komisja do spraw włościańskich powiatu olkuskiego
PP	— Akta Konsystorskie parafii Pilica
RGR	— Rząd Gubernialny Radomski
WAPK	— Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach
ZPO	— Zarząd Powiatowy Olkuski 1867—1914

⁹⁷ „Gazeta Kielecka” nr 46 z 25 IX/7 X 1874 r.

⁹⁸ WAPK RGR 7509, Protokół z 15 I 1865 r.

⁹⁹ WAPR UPOI 388, k. 135.